

Срђан КАТИЋ*
Историјски институт Београд
Београд

Бојан ПОПОВИЋ**
Народни музеј
Београд

СМЕДЕРЕВСКА ВАРОШ ОД 1459. ГОДИНЕ ДО КРАЈА 16. ВЕКА***

Апстракт: Рад се бави урбаном структуром смедеревске вароши, организацијом живота верских заједница и привредним активностима у њој, у периоду од османског освајања до краја 16. века. Развој вароши приказан је у периоду у коме се Смедерево трансформисало од најважнијег османског утврђења у војно и привредно средиште без већег значаја. Упоредном анализом извора утврђен је положај варошких капија, скоро свих муслиманских богомоља и јавних и привредних објеката, као и већине варошких махала.

Кључне речи: Смедерево, варош, чаршија, махала, завија, месцид, цамија, вакуф.

Смедерево је од османског освајања 1459. године до двадесетих година 16. века било најважније војно упориште у европском делу Царства, а војни и економски значај задржало је и у неколико наредних деценија. И поред тога, прошлост османског Смедерева остала је недовољно истражена. Поред фортификација, које су делом очуване до данас, археолози су прона-

---

* srdjan.katic@iib.ac.rs

** gfres@narodnimuzej.rs

*** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

шли још само неколико османских објеката у тврђави и то: три мошеје, од којих је једна настала преправљањем и проширивањем цркве и двоструки хамам с мушким и женским одајама.¹

Прошлост Смедерева под османском влашћу била је тема неколико османистичких радова, у којима су аутори као главне изворе користили пописе Смедеревског санцака. Олга Зиројевић се у контексту различитих тема бавила Смедеревом. Пажњу је посветила збирним подацима о војној посади, као и броју махала и становника уписаних у њима, што је представљало добар општи оквир и основ за будућа истраживања.² Ема Миљковић је, међутим, у објављеној докторској дисертацији о Смедеревском санцаку у периоду од 1476. до 1560. године само поновила дотадашња сазнања из историографије.³ Исти приступ имао је и Александар Крстић који се бавио османским Смедеревом у другој половини 15. и почетком 16. века. Његов допринос представљају подаци османских хроничара о освајању града.⁴

За изучавање Смедеревског санцака и самог Смедерева у историографији је углавном коришћен исти корпус грађе. С обзиром на то да судски записници – сицили и опширни пописи вакуфа на жалост нису сачувани, најзначајнији извор за ову област представљају пописи становништва. Они су, међутим, само делимично искоришћени у радовима горе поменутих истраживача.

---

¹ С. М. Ненадовић, *Уређење Смедеревског града*, Саопштења Завода за заштиту културе Републике Србије 1 (1956) 84, сл. 11; А. Дероко – С. М. Ненадовић, *Смедеревски град – испитивања 1956.*, Старица 7–8 (1958) 185, сл. 15; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, Смедерево 1998, 113–126; М. Поповић, *Смедеревски град*, Београд 2013.

² О. Зиројевић, *Смедерево од пада под турску власт до краја XVI века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год. : зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100–годишњице ослобођења градова, Београд 1970, 193–200; Иста, *Цариградски друм од од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник Историјског музеја Србије 7 (1970) 3–197; Иста, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.

³ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак 1476–1560, земља – насеља – становништво*, Београд 2004.

⁴ А. Крстић, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, Смедеревски зборник 2 (2009) 54–57, 61–63. А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег*, Пад српске Деспотовине 1459. : зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2011, 311–312.

Сви пописи нису сачувани у целости, па тако у опширном дефтеру Смедеревског санцака из 1476–78. године недостаје део у коме се налази Смедерево. У раду смо користили опширне дефтере из 1516, 1528–30, 1536, 1560, 1572. и 1741. године, сажете дефтере из 1521–23, 1530. и 1580, као и пописе тврђавске посаде из 1488, влаха из 1528. и цизије из 1605. године.⁵ Обиље до сада неискоришћених података у наведеним изворима определило нас је да рад ограничимо само на смедеревску варош.

Путници са запада ретко су походили Смедерево. Једини нешто целовитији приказ оставио је Ханс Дерншвам. Он је, међутим, 1555. године затекао поплављену варош претворену у каљугу. Као странац није могао да уђе у тврђаву, а варош је била у таквом стању да у њој чак није могао да преноћи.⁶ Стога његов опис нема већу вредност, осим када наводи цене хране и пише о квалитету локалних производа.

Од османских путописаца и хроничара у историографији је највише коришћен незаобилазни Евлија челебија, који је 1660. боравио у Смедереву. Већ је указано да Евлијини наводи о оснивању Смедерева и османском освајању града представљају историјски неутемељену легенду.⁷ На основу поређења с документарним изворима, може се закључити да су његови подаци о објектима у граду само делимично тачни, недовољно прецизни и често пуни претеривања, али да и међу њима има веродостојних делова.⁸

Такође би издвојили и Абдулаха сина Ибрахима, познатијег као Ускудари. Он је водио дневник похода Фазил Мустафа-паше Кеприлија из 1690. године, у којем је османска војска поново освојила Смедерево.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tapu Tahrir Defterleri (TD) 16; TD 135; TD 187; TD 316; TD 517; TD 978; TD 1007; TD 1011; BOA, Kâmil Kereci Tasnifi (KK) Ahkâm defteri, 4725; BOA, Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri (MAD) 15942; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKA), 423; KKA 425. Сажети попис из 1530. рађен је за цело Османско царство. Он није настао на терену, већ у дворским канцеларијама на основу постојећих пописа становништва, војничких посада, тврђавске опреме и државних прихода. Тако се у сажетом попису Смедеревског санцака из 1530. године подаци о становништву углавном понављају из сумарног пописа 1521–23. и од мале су користи, док они о посади и тврђавској опреми, представљају важан извор (*MAD 506 Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrir Defteri (937 / 1530) <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009*).

⁶ М. З. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553–55 г.*, Браство 21 (1927) 61, 98–99.

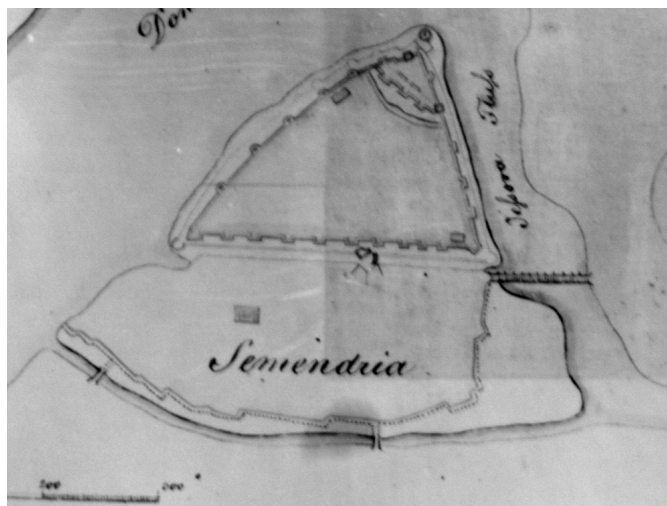
⁷ Evliya Çelebi, *Putopis*, prijevod, uvod i komentar Н. Šabanović, Sarajevo 1967, 311, нап. 54.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* I-IX, İstanbul 1896–1938, с. V, s. 1838.

Ускудари је затекао тврђаву коју су становници сами запалили и разорили приликом повлачења 1688. године, а и варош је страдала у пожару, који је раније изазвао удар грома. Иако није био у прилици да опише здања из предратног периода, Ускудари је ипак оставио неколико важних описа, која се углавном односе на тврђаву и објекте у њој, као и на западни део подграђа који није страдао у пожару.⁹

Ускударијево сведочанство о уништеном граду пружа објашњење за скоро празне аустријске планове Смедерева настале крајем 17. и у првим деценијама 18. века, који иначе представљају један од кључних извора за изучавање урбане структуре градова.¹⁰

Један недатирани аустријски план ипак може да послужи за утврђивање простора који је заузимала варош. На њему нема трагова аустријских фортификација, па је вероватно настао у време Бечког рата (1683–1699) и то убрзо након хабзбуршког освајања града 1688. године. Иако су на плану уцртана само два објекта у тврђави и један у вароши, приказ варошког бедема с јендеком, мостом преко Језаве и две варошке капије делује веома реално (види слику 1).¹¹ С обзиром на то да се током 17.

Слика 1: аустријски план Смедерева из времена Бечког рата

⁹ Abdullah b. Ibrahim el-Üsküdarî, *Vaki'at-i Sefer-i Sultan-i Süleyman-i Sâni I-III*, Topkapı Revan Köşkü, 1223–1224, Istanbul, I, 652–653; T. Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd 2012, 86, 89, 120.

¹⁰ I. Zdravković, *Stari planovi u zbirkama nekih ustanova u Beču*, Zbornik zaštite spomenika kulture 16 (1965) 222–224.

¹¹ I. Zdravković, *Stari planovi*, 223.

века Смедерево није ширило, може се претпоставити да је варош заузима мали исти или приближан простор као и у периоду којим се бавимо у раду.

Подграђа важних османских утврђења су најчешће била утврђена, док је то код оних на крајиштима представљало правило. Примењиван је исти начин градње као код паланки, а то је копање рова и стварање бедема од ископане земље, који је потом ојачаван дрвеним гредама и плетаром. Уколико је то било могуће у ров је, као у Смедереву, пуштана вода. Стратешки делови бедема су по потреби додатно ојачавани градњом дрвених кула. Такав начин заштите подграђа постојао је и код хришћана, па и у престоном граду српске Деспотовине Смедереву. Према опису Дурсун-бега османског хроничара и очевица неуспеле опсаде града у лето 1458. године, смедеревска варош је била утврђена управо на описани начин, а османска војска је успела да продре у њу после недељу дана борби, тек када су употребљене опсадне справе.¹² После османског освајања Смедерева које је уследило наредне године, варошки одбрамбени бедем је обновљен. Он је сигурно и додатно утврђен после вишемесечне опсаде деспота Вука Гргуровића 1476. године, у којој је изгорела цела варош.¹³

Описа варошког зида и главне варошке капије нема, али се у османским изворима они посредно помињу. Тако се, на пример, за неке винограде наводи да допиру до варошког јендека, или да се налазе у близини главне варошке капије, која је због бизине завије називана и деришком.¹⁴ Та главна капија извесно се налазила на југу, на путу који је од тврђаве водио кроз варош и потом даље у правцу Цариградског друма.

С источне стране у варош се улазило преко моста на Језави, чији су остаци пронађени 1971. године.¹⁵ Најстарији писани податак о мосту потиче из 1486. године, када је враћајући се с посланства у Истанбулу на њему рањен и потом преминуо Дмитар Јакшић.¹⁶ За мост преко Језаве Ускудари је забележио да је велики, да постоји од давнина и да се налази испред куле код које се спајају варошки и језавски бедем.¹⁷

¹² Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Istanbul 1997, 95–97; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15 века*, Браство 26 (1932) 104–105; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 311–312.

¹³ К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 411.

¹⁴ TD 1007, s. 412–414; *MAD 506*, 13–14; TD 978, 10.

¹⁵ Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева*, Смедерево 1972, 101–108. Приликом ископавања пронађено је 4 реда стубова са 75 носача.

¹⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927 (Бранковићев родослов бр. 722), 297. I. Biliarsky, *Une page des relations magyaro-ottomanes vers la fin du XVe siècle*, *Turcica* 32 (2000) 295.

¹⁷ Üsküdarî I, 652.

Пошто се мост преко Језаве налазио на римском путу који је водио уз Дунав, а који је потом пролазио кроз варош паралелно с гласијом, друга капија на варошком бедуу морала је да буде само на његовој западној страни у близини Дунава.

На приказаном аустријском плану приметно је да су на страни према Језави варошке палисаде уцртане прилично удаљене од речне обале. Разлог је што су у другој половини 15. и 16. веку, а очигледно и крајем 17. века, на том простору били: кланица, штавионица коже, воскара, рибља, зелена и сточна пијаца.

Становништво

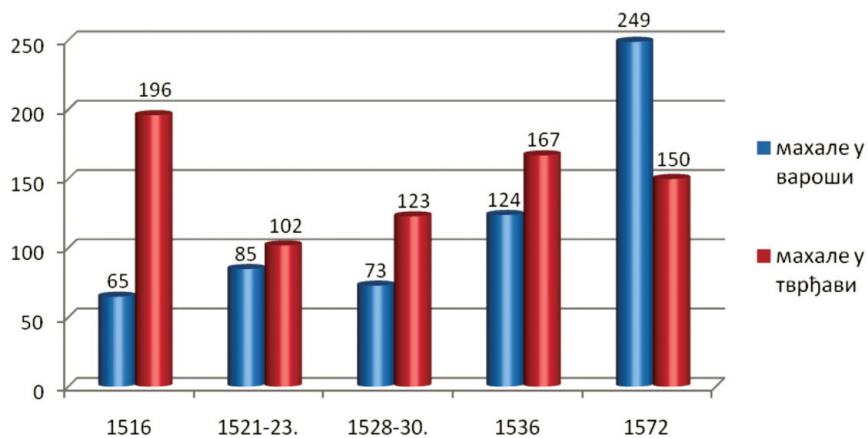
Дуго времена, Смедерево је за Османлије представљало само војно упориште, а Велики град у тврђави најбезбедније место за живот. Велика већина муслимана служила је у смедеревском гарнизону, а мањи део обављао је цивилне послове. Муслимани војници чинили су око две трећине посаде и сви су били трајно настањени у тврђави. У војном дефтеру из 1488. године, у Смедереву је уписано 1143 муслимана и 537 хришћана војника. У наредним деценијама бројност, као ни верска структура посаде нису битније мењани.¹⁸

У првих пола века османске владавине, у тврђави је живела и већина цивилног становништва – чиновници, трговци, занатлије и други. У том периоду у тврђави је формирано осам, а у вароши само једна муслиманска махала. Тек почетком друге деценије 16. века у вароши почиње изградња најзначајнијих исламских грађевина, око којих су настале две нове махале. Између прва два пописа (види графикон 1) за само неколико година, укупан број становника у муслиманским махалама смањен је, услед епидемије куге, за 28,4%. У тврђави је скоро преполовљен, док је у вароши, због стварања четврте махале, забележио мањи раст.¹⁹

---

¹⁸ КК, *Ahkâm defteri*, 4725; *MAD 506*, 5.

¹⁹ TD 1007, 10–14; TD 135, 1. Из заповести упућене смедеревском наибу и емину 22. 08. 1521. године, види се да је током опсаде Београда рањених и болесних било толико да су их смештали по кућама у муслиманским и хришћанским махалама, што је такође допринело ширењу заразе (КК 61, s. 371).

Графикон 1: Муслимани уписани у варошким и тврђавским махалама²⁰

У првој половини тридесетих година, у Смедерево стижу бројни досељеници из унутрашњости, међу којима је био и изванредан број Анадолаца. У том периоду у вароши су формиране још две, а у тврђави још једна махала, а укупан број муслиманских цивила увећан је за 32,6%.²¹ У наредним деценијама, а поготово након освајања Баната и Ђуле, смедеревска тврђава губи стратешки значај. До пописа 1572. године велики део посаде прекомандован је или распуштен. У исто време муслиманско цивилно становништво повећано је за још 27,1%, и то пре свега у вароши. У седам варошких махала број становника је удвостручен и први пут и то значајно надмашује популацију у тадашњих једанаест тврђавских махала.²²

Највећи прилив муслиманско становништво добијало је исламизацијом. Њене размере могу се сагледати анализом патронима муслиманских цивила настањених у вароши и тврђави. Према подацима из 1516. године међу њима је било чак 39,5% преобраћеника, а скоро исти проценат 39,8% забележен је и у дефтеру из 1528–30.²³ У пописима из 1536, 1560. и 1572. године њихов број био је мањи и кретао се од 25,7% до 28,3%.²⁴ Трећина преобраћеника у просеку, у неколико генерација муслимана, јасно указује на њихово српско порекло.

²⁰ TD 1007, 10–14; TD 135, 1; TD 978, 6–9; TD 187, 101–104; TD 517, 190–195.

²¹ TD 978, 6–9; TD 187, 101–104.

²² TD 517, 190–195.

²³ TD 1007, 10–14 ;TD 978, 6–9.

²⁴ TD 187, 101–104; TD 316, 160–163; TD 517, 190–195.

* * *

После пада Смедерева 1459. хришћанско цивилно становништво остало је да живи у вароши, док је део војне посаде одмах, или у раном периоду османске власти примљен у султанову службу. Цивилно становништво Смедерева пописано је по махалама, а војни обвезници по војничким заједницама – џематима у којима су вршили службу.

У свим пописима Смедеревског санџака за хришћанске махале се наводи да су у вароши. За знатно већи број хришћана који су због војних обавеза били уписани по џематима у дефтерима нема назнака о томе где су били настањени. У једној заповести Порте од 28. 12. 1567. године за хришћане тобџије се изричито каже да живе у вароши.²⁵ Чињеница да су хришћани тобџије као најстручнији део војске становали у вароши, као и да је једна од варошких махала названа по мартолозима,²⁶ указују на то да су се и куће припадника осталих хришћанских војничких џемата налазиле у њој. На тај закључак упућује и податак да се међу њиховим привилегијама наводи и ослобађање од ушура, што значи да се део хришћана војника и чланова њихових породица бавио пољопривредом, делатношћу која је најчешће везивана за становнике вароши.²⁷

Хришћани пописани по џематима имали су породице, што значи да нису становали у војничким баракама. Они нису стварали ни посебне махале, већ су живели у постојећим хришћанским махалама у вароши, на шта упућује и број и распоред попова. Наиме према дефтеру из 1516. године у вароши је у 8 хришћанских махала међу 168 уписаних било чак 14 попова, а у знатно бројнијим хришћанским џематима међу 779 уписаних само један, међу самостреларима.²⁸ То јасно показује да паству поменутих 14 попова нису чинили само становници уписани по махалама и чланови њихових породица, већ и припадници војничког сталежа.²⁹

---

²⁵ 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet – Transkripsiyon – İndex>*, I, Ankara 1998, h 562. Они су се жалили Порти да им је тешко да поред службе у тврђави, обављају и послове у тополиници која се налазила на главном путу који води из вароши.

²⁶ TD 978, 11.

²⁷ TD 1007, 15–17.

²⁸ TD 1007, 15–32.

²⁹ Слично је било и после више од пет и по деценија када је у седам хришћанских махала било девет попова, а у посади поново један, међу азапима. Попови у џематима плаћани су исто као и војници обе конфесије с којима су служили (TD 1007, 20; TD 517, 200–201).

У последњим деценијама 15. и првим деценијама 16. века хришћани су чинили око трећину смедеревског гарнизона.³⁰ Године 1488. било их је 537, а ангажовањем нових војника, њихов број је до 1516. године повећан на 605. Тада је као посебан цемат уписана и војничка резерва хришћана тобџија, туфегџија и самострелара, коју су чинили њихови синови и браћа (види табелу 1).

Табела 1: Хришћани у посади Смедерева³¹

ПОПИС	1488.	1516.
тобџије	33	65
мускетари (<i>tüfekciyân</i>)	40	65
самострелари (<i>zenbürekciyân</i>)	40	40
мартолоси	399	388
коњаници (<i>fârisân</i>)	1	-
зидари, дрводеље (<i>neccârân</i>)	12 ³²	12
калафатчије	8	9
ковачи, гвожђари (<i>haddâdân</i>)	4	3
грађевинари (<i>bennayân</i>)	-	13
каменоресци (<i>seng-tıraşân</i>)	-	10
УКУПНО	537	605
резерва тобџија, мускетара и самострелара	?	174 ³³

Смедерево је и после освајања Београда било важна погранична тврђава с укупио 1.709 посадника, међу којима су хришћани и даље чинили око једну трећину.³⁴ Тек по освајању Баната 1552. смедеревски гарнизон је смањен и почетком шездесетих година у њему је било 967 војника.³⁵ До пописа 1572. у посади их је остало 457, од којих само 108

³⁰ КК, Ahkâm defteri, 4725; TD 1007, 17–32; MAD 506, 5.

³¹ Ahkâm defteri, 4725, 12–16, 18–31, 38–67; TD 1007, 17–32.

³² Неџари, калафатчије и гвожђари уписани су у заједници азапа, а један гвожђар међу мартолосима.

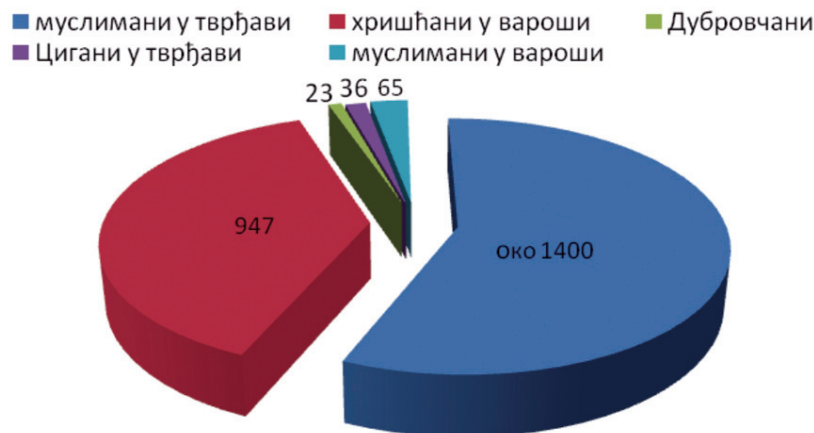
³³ У резерви је уписано 114 мушкараца и 60 удовица с недораслим синовима. Већ у попису 1521–23. било их је свега 25, а главни разлог је већ поменути епидемија куге (TD 1007, 23–24; TD 135, 2; MAD 506, 5).

³⁴ MAD 506, 5.

³⁵ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 144.

хришћана.³⁶ Главни разлог за смањено учешће хришћана у посади биле су масовне прекоманде и отпуштања у одреду мартолосо у коме је остало само 50 хришћана и раније укидање туфегџија и самострелара, иначе традиционално хришћанских војничких заједница. Наведено, као и податак о свега 9 хришћана у заједници тобџија, у којој су увек били у великој већини, као и само пет чланова војничке резерве, показатељ су тенденције која ће пред крај 16. века учешће хришћана у гарнизонима Смедеревског санџака свести на занемарљив број.³⁷

Хришћани пописани по махалама и џематима у огромној већини били су Срби. У дефтеру из 1516. у вароши су посебно уписани Дубровчани (23), а у тврђави заједница Цигана ковача и гвожђара, коју је чинило 35 хришћана и један муслиман.³⁸ У Смедереву су до средине тридесетих година 16. века трајно или привремено били настањени и становници с влашким статусом. Према једином сачуваном попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године у граду их је било 11 с двојицом подложника.³⁹

Графикон 2: Структура становника Смедерева 1516. године

³⁶ Рачунајући официре, аге и ђехаје, тада је у посади смедеревске тврђаве било: 179 мустахфиза, 2 мехтера, 16 џебеџија (8 хришћана), 40 тобџија (9 хришћана), 107 азапа (20 хришћана), 38 лиманџија, 10 калафатџија (сви хришћани), 8 неџара (сви хришћани), 3 ковача (сви хришћани) и 54 мартолосо (50 хришћана), као и резерва од 5 хришћана (ТД 517, 198–203). Упореди: О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 144.

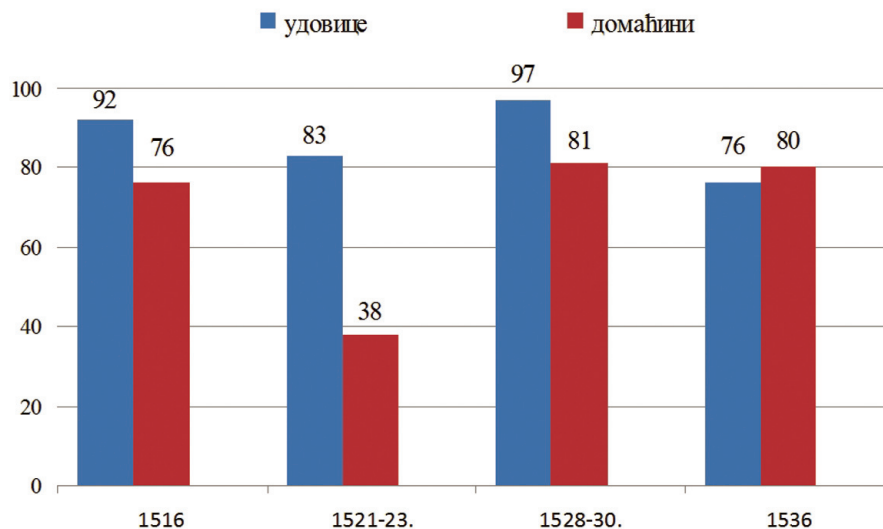
³⁷ ТД 517, 198–203.

³⁸ ТД 1007, 32–33.

³⁹ ТД 1011, 462.

Хришћанско цивилно становништво било је малобројније од војничког. Оно је било ослобођено од харача и спенце, а ушуре је предавало санџакбегу.⁴⁰ Живот на крајишту био је пун опасности, а посебно за мушку популацију, о чему сведочи неуобичајено велики број удовичких домаћинстава. То је било посебно изражено у периоду између прва два пописа (види графикон 3) када је у епидемији куге број домаћина преполовљен. Тада је укупан број домаћинстава смањен за 28%,⁴¹ што је процентуално исти губитак становника као и у муслиманским махалама.

До краја двадесетих година, становништво у хришћанским махалама брзо се обнављало. То не би било могуће у тако кратком року да није било досељавања у Смедерево. У то време, новодосељене је привлачио знатно безбеднији положај Смедерева, као и пореске олакшице.⁴²

Графикон 3: Хришћанска домаћинства

⁴⁰ TD 1007, 15.

⁴¹ TD 1007, 15–17; TD 135, 1–2.

⁴² TD 978, 10–12.

Године 1536. међутим, привилегованом хришћанском становништву широм санцака укинуте су бројне повластице, пре свега влашке, а варошани Смедерева сведени су на положај раје. Тада је укупан број становника смањен за осмину, а домаћина је први пут било више од удовица.⁴³

У пописима из друге половине 16. века не наводе се удовице, а приметан је значајан раст броја мушких пореских обвезника, којих је шездесетих и седамдесетих година 16. века било нешто мање од 200.⁴⁴ Ово значајно повећање, међутим, није настало због раста укупне хришћанске популације, већ као последица отпуштања великог броја хришћана уписаних у војничким заједницама смедеревског гарнизона.

Смањивање смедеревског гарнизона као и учешћа хришћана у њему свакако су имали пресудан утицај на бројност хришћанске популације у Смедереву. Важан фактор била је већ поменута исламизација, као и иселјавање, које је после освајања Баната 1552. и Ђуле 1566. године вишеструко увећано.⁴⁵ Исељенике су привлачиле пореске олакшице и напуштена имања у Банату, а разлог за напуштање домова биле су и све чешће злоупотребе скупљача пореза и других државних званичника.⁴⁶

Табела 2: Хришћани уписани у махалама и џематима⁴⁷

1516.		1528-30.		1572.		1605. и 1607.	
махале	џемати	махале	џемати	махале	џемати	махале	џемати
168	779	178	око 625 ⁴⁸	196	108+5	117	42
947		око 803		309		159	

⁴³ TD 187, 163–166. Од 76 удовица, 41 је поседовала баштину и плаћала пуну спенцу од 25 акчи, а 35 умањену удовичку спенцу од 6 акчи.

⁴⁴ TD 316, 163–165; TD 517, 200–203.

⁴⁵ С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 150–153; Д. Амедовски, *Демографске промене у нахији Бован, као пример депопулације Румелије у 16. веку*, Историјски часопис 59 (2010) 225–241.

⁴⁶ Тако су, на пример, 1566. године, становници смедеревске вароши, попови Новак, Никола и Радо отишли на Порту. Они су се жалили да харачлије захтевају по 60–70 акчи, а да њих затварају док не скупе тражени новац. Порта је најстроже забранила такве поступке и посебно нагласила да се харач не сме скупљати на другом месту осим у судници (MAD, 2775 s. 53).

⁴⁷ TD 1007, 15–32; TD 978, 10–13; TD 517, 195–203; MAD 15942, 6–8; KK 1802, 4.

⁴⁸ Опширни попис из 1528–30. садржи само мањи део посаде, па смо користили сажети попис из 1530. године. Као што смо то већ истакли овај попис настао је у престоници, а за део о војсци коришћен је попис настао неколико година раније. Пошто је сумаран, у верски мешовитим џематима број хришћана могли смо само да претпоставимо на основу ранијих пописа посада (KK, Ahkâm defteri, 4725, 12–13; TD 1007, 17–19).

Опадању броја хришћана у Смедереву крајем 16. и почетком 17. века допринео је и Дуги рат (1593–1606).⁴⁹ Према харачком дефтеру из 1605. године хришћани Смедерева, њих 107, уписани су у три варошке махале, а 10 у селу Доња Продобреница, што је укупно свега 117 пореских обвезника.⁵⁰ Навођење становника смедеревске вароши у оближњем селу, које данас више не постоји, указује на још један вид њиховог расељавања. Иако је неколико десетина хришћана још увек служило у смедеревском гарнизону, и због тога било ослобођено од харача, наведени подаци јасно сведоче о даљем смањивању и маргинализовању локалне хришћанске заједнице.

* * *

Од осам пописа становника Смедерева који се односе на 16. и почетак 17. века, у четири нема никаквих података који би омогућили убикацију хришћанских махала у вароши. У опширном дефтеру из 1516. и сажетим из 1521–23. и 1530. године, наведено је осам, односно седам хришћанских махала, названих само именима попова, док 1536. хришћани уопште нису заведени по махалама, већ према друштвеном статусу.⁵¹

У дефтеру из 1528–30. уписане су само четири махале и то: Језава, Дунав, Дервишка капија и Мартолоси. На основу прва три имена може се само оквирно закључити да су хришћани били настањени уз све три стране варошког зида, према Језави, уз Дунав и поред главне варошке капије, која се налазила на копненој страни бедема.⁵²

У пописима из друге половине 16. века, од седам махала шест је названо именима попова, а седма по неком Хајдар војводи.⁵³ У пет

⁴⁹ О размерама устаничких акција види С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, 173–180.

⁵⁰ У махали Пиљарке уписано је 45 хришћана, у махали Кузма – 36, а у Језави – 26 (*MAD* 15942, s. 6–8). Према дефтеру из 1741. године, у смедеревској вароши хришћани су уписани само у једној махали, док су осталих пет биле пуне. То је била махала Језава са 101 пореским обвезником, за које се наводи да се већином баве риболовом. Они су поседовали и 45 винограда и извешан број чаира (ККА 423, 426–43а).

⁵¹ TD 1007, 15–17; TD 135, 1–2; *MAD* 506, 4; TD 187, 163–166.

⁵² У махали Мартолоси уписано је 43 домаћина и 22 удовичка домаћинства, у махали Дунав 7 домаћина и 38 удовица, у Дервишкој капији 13 домаћина и 27 удовица и у Језави 18 домаћина и 10 удовица (TD 978, 10–12).

⁵³ Личност Хајдар војводе и повезаност с поменутом махалом нису нам познати. У попису из 1741. године наводи се истих шест хришћанских махала, док је седма Хајдар војводе сврстана међу муслиманске (ККА, 423, 41b–43а).

поповских махала уписано је и друго име и то: Језава, Рибља пијаца (*Balık Bâzârı*), Пиљарке, Газије и Кузма.⁵⁴

Махале Језава и Рибља пијаца добиле су имена по реци и рибљем пазару који се налазио на њеној обали, па је извесно да су се делом простирале до варошких палисада на страни према Језави.⁵⁵

Махала Пиљарке⁵⁶ названа је по продавачицама које су на тезгама продавале воће поврће, вино, рибу, сир и хлеб. Још према законима из времена Деспотовине само су удовице могле да раде као пиљарке.⁵⁷ У Смедереву, граничној тврђави Царства, било их је изузетно много, а само 1516. године у махалама и војничкој резерви уписано је укупно 152 удовичка домаћинства. Удовице су очигледно у великом броју радиле као пиљарке, па је по делу пијаце на којој су продавале названа и оближња хришћанска махала. Главна варошка пијаца скоро извесно је била на Језави. Простора је било довољно, а место погодно (види слику 1), јер је ова река, заправо крак Велике Мораве, била безбедна за пловидбу и пристајање чамаца, који су у то време најчешће коришћени за опскрбу. Поред тога, пут који је водио уз Дунав био је важан за снабдевање града, а њиме се преко моста на Језави стизало и до обрадивих поља становника Смедерева. Стога се може претпоставити да се и махала Пиљарке налазила на тој страни вароши.

Махала Газије вероватно је добила име по месту на којем су освајачи продрли кроз варошки бедем. То је можда био други назив за раније поменуто махалу Варошка капија, или се радило о још једној махали код бедема на копненој страни вароши. На основу наведеног може се закључити да су се поменуте хришћанске махале налазиле на ободима вароши према, Језави и код главног варошког бедема, а да би остале три махале, чији називи не омогућавају ни приближну убикацију, углавном требало тражити на дунавској страни.

---

⁵⁴ TD 316, 163–165; TD 517, 195–197.

⁵⁵ TD 316, 163–165; TD 517, 195–196.

⁵⁶ О етимологији речи пиљарке, филарке, види опширније: V. Putanec, *Etimološki prinosi: bikla, filarka, piljarica*, *Rasprave Zavoda za jezik 13* (Zagreb 1987) 83–91.

⁵⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 53, 55, 86, чл. IX–X, XVIII; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, *Споменик САНУ 126* (1985) 21–23, чл. IX–X, XVIII. О положају удовица у српској средњовековној држави и под османском влашћу види: А. Фостиков, *Жена – између врлине и греха*, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд 2004, 323–366; Т. Катић, „Сироте кудељнице“ и баитинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству – на примеру Призренског санџака у 16. веку, *Историјски часопис 58* (2009) 209–229.

Може се претпоставити да је у вароши било више хришћанских цркава, па можда чак и да је свака од махала имала своју богомољу. Највећи број цркава грађен је од дасака или брвана. Године 1726. једна од цамија бондручне конструкције, за коју се веровало да је подигнута на темељу православне цркве, претворена је у цркву Св. Георгија.⁵⁸

Иако о смештају и изгледу храма смедеревске митрополије не постоје подаци, вероватно је да је то била највећа и најугледнија црква вароши. Постоји могућности да је митрополија у неком периоду могла да буде смештена и у цркви Успења Богородичиног у непосредној близини вароши.⁵⁹

Црква посвећена Успењу Богородице, на старом смедеревском гробљу, налази се на брдовитом терену јужно од подграђа, према архитектонским и скулпторалним особеностима типичан је споменик моравске архитектуре, подигнут вероватно у време деспота Ђурђа. Како се први пут помиње тек у дефтеру из 1572.⁶⁰ могуће је да је пре тог пописа била црква, а не манастир. Године 1588. наводи се као манастир Исветина односно Светиња с једним калуђером и одсеком разрезаним порезом од 150 акчи.⁶¹ У једном запису из 1703. помиње се као „Манастир Смедерево“, а на аустријским мапама редовно се среће као „Манастир Брдо или Манастириште“.⁶²

Заједница Дубровчана

У првим деценијама после османског освајања Смедерево није било безбедна средина за Дубровчане. О несигурности пословања у пограничним областима сведочи уговор двојице Дубровчана из 1480. године о стварању трговачког друштва за пословање у Османском царству, којим се посебно наглашава да се из њега изузимају Смедерево, Голубац, Видин и Зворник.⁶³ Дубровачка колонија иако малобројна опстала је и у

⁵⁸ Г. Витковић, *Извештај 1733. године Максима Ратковића, егзарха београдског митрополита*, Гласник СУД 56 (1884) 186.

⁵⁹ М. Поповић, *Смедеревски град*, 51.

⁶⁰ TD 517, 197–198.

⁶¹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*, Београд 1964, 557.

⁶² М. Џуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, нарочито 14, 16; Ратни архив у Бечу, план sig. Н III е 3336, “Kloster Berg“ Ратни архив у Бечу, план sig. Н III е 33378, уп. М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви смедеревског града*, *Старинар* 50 (2000) 201–219, 203.

⁶³ Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја XVI века*, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год.*, 143–144.

тим најтежим временима. Чинили су је трговци на мало и занатлије, па је стога сачувано мало писаних трагова о њиховом пословању. Тек у другој деценији 16. века послови Дубровчана са Смедеревом се умножавају и све већи капитал улаган је у њих. Тако је у периоду од 1515. до 1519. године створено 14 пословних друштава за трговину са Смедеревом, с уложеним капиталом од око 50.000 перпера. У истом периоду укупна вредност робе коју су Дубровчани донели износила је 83.000 перпера. У Смедереву су највише продавали тканине, посебно енглески карисеј, који је био веома тражен, потом одећу, украсне и разне ситне предмете, као и шећер, со, зачине, сапун, свеће и друго, а куповали су пре свега коже, вуну, восак и у мањој мери житарице.⁶⁴

У дефтеру из 1516. године заједница Дубровчана имала је 23 члана и посебно је уписана према обичају за Дубровник (*Cemâ 'at-i Frenkân-ı âdet-i Dubrovnik*). Међу њима је, осим трговаца, био и један свештеник, један финансијер (*müste 'cir*), вероватно закупац неког од локалних државних прихода, потом кројач, бојација и масер у хамаму, што је редак пример да хришћанин обавља ово традиционално муслиманско занимање.⁶⁵

После освајања Београда 1521. године, Дубровчани се постепено селе из Смедерева у тај град, који ће временом постати једно од главних средишта њихове трговине. У дефтеру из 1521-23. у заједници Дубровчана било је још 19 чланова. Међутим, већ после 7–8 година, број им је толико опао да више нису уписивани као посебан џемат.⁶⁶ Ретки дубровачки трговци пословали су у Смедереву све до осамдесетих година 16. века.⁶⁷

Дубровчани су имали своју цркву у Смедереву, али се она изричито не наводи у изворима. Током боравка у Београду 1433. године, Бертрандон де ла Брокијер помиње цркву дубровачких трговаца ван зидина, у вароши у којој је чуо службу на словенском језику,⁶⁸ па је логично да је и у Смедереву, у коме су имали бројнију заједницу такође постојала њихова црква. До почетка 17. века у Смедереву је било средиште бискупије.⁶⁹

---

⁶⁴ Исто, 145–146.

⁶⁵ TD 1007, 32. О. Зиројевић, *Смедерево*, 190–191; Т. Поповић, неосновано сматра да су поред Дубровчана који су били настањени у Смедереву тада уписани и сви они који су се тада послом затекли у граду (*Дубровачка колонија*, 144).

⁶⁶ TD 135, 2; TD 978, 10–20.

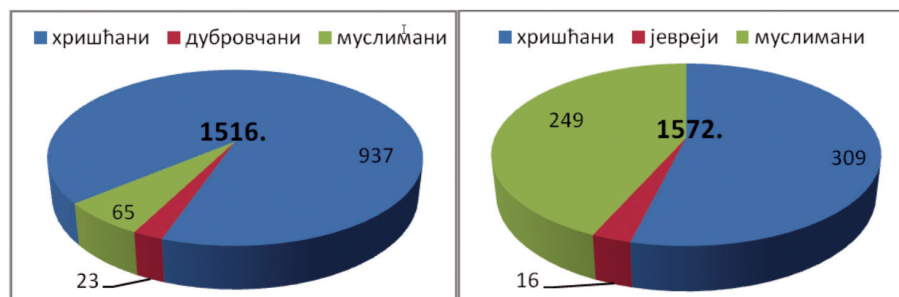
⁶⁷ Т. Поповић, *Дубровачка колонија*, 147–148.

⁶⁸ Б. Де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 131; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 93.

⁶⁹ Ј. Радонић, *Римска курија и југословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 30, 88.

Насеобина Дубровчана је с обзиром на њихове трговачке активности и континуитет из времена Деспотовине вероватно била у близини најпрометнијег дела чаршије.⁷⁰

Графикон 4: Структура становништва смедеревске вароши 1516. и 1572. године

Заједница Јевреја

Средином тридесетих година 16. века у Смедереву још увек није било трајно настањених Јевреја.⁷¹ Они се досељавају у наредним годинама, а 1553. помиње се смедеревска синагога.⁷²

У дефтеру из 1560. године, Јевреји су у Смедереву уписани као посебан џемат, у којем је било седам домаћина и три нежењена мушкарца.⁷³

⁷⁰ Сматра се да Дубровачка улица у Смедереву означава део подграђа у коме су живели Дубровчани (Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 386).

⁷¹ TD 187, 101–115.

⁷² *Еврейски извори за општествено-икономичкото развитие на балканските зема през XVI век I*, Софија 1958, 281–282. Документ се односи на изјаву сведока дату у синагоги у Смедереву поводом убиства Јеврејина у околини новоотвореног рудника Кучајна. Приређивачи овог документа погрешно су закључили да се убиство догодило у непостојећем руднику Кочани у Македонији, а да се смедеревска синагога налазила у Солуну, где је име добила по изгнаницима из Смедерева. Види опширније С. Катић, *Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданек у другој половини XVI века*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001) 10.

⁷³ Тада су у Смедеревском санцаку Јевреји били настањени и у Кучајни с девет домаћина и једним нежењеним мушкарцем и Београду с пет домаћина и два нежењена (TD 316, 110; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 460).

У наредних 12 година број Јевреја је повећан, па је у дефтер заведено укупно 16 мушкараца.⁷⁴ На основу имена уписаних може се закључити да се ради о Сефардима. Расположиви подаци нам, међутим, не омогућавају да утврдимо њихова занимања и одредимо место у вароши на којем се налазила синагога и јеврејска насеобина у другој половини 16. века.

Синагога, „авра“, у 19 веку била је испод манастира Успења, а јеврејско гробље изнад њега.⁷⁵ С обзиром на положај мало је вероватно да се јеврејска мошеја ту налазила и у периоду којим се бавимо у раду, већ би је пре требало тражити у оквиру тадашње вароши.

* * *

После османског освајања Смедерева 1459. године две цркве у тврђави⁷⁶ претворене су у цамију султана Мехмеда II (1451–1481) и вероватно у месцид првог смедеревског санџакбега Мехмед-бега Минетбегоглуа. До пописа 1516. у тврђави је изграђено још шест месцида. Направљени су и хамам и водовод, санџакбегов сарај, судница и школа, а обновљено је или подигнуто ново бродоградилиште, велики амбари, складишта соли и пиринча, градска ледара и бозациница, као и ковачке радионице Цигана, педесетак дућана, себиљи, чесме и други јавни објекти.

Смедеревска варош спаљена је и разорена приликом угарске опсаде града 1476. године, што знатно отежава њену реконструкцију. Тада су уништени бројни верски и јавни објекти, а већина вакуфа створених за њихово издржавање остала је без средстава. У обнављању вароши углавном су учествовали нови задужбинари, па је тешко установити да ли се ради о новоизграђеним или о обновљеним грађевинама.

Једини вакуф који је опстао и у наредном периоду био је вакуф првог смедеревског санџакбега Мехмед-бега Минетбегоглуа. На основу

---

⁷⁴ TD 517, 203.

⁷⁵ Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 367

⁷⁶ Темели тзв. цркве-цамије откривени су у југоисточном делу Великог града, док положај цркве Благовештења, изграђене у периоду обнове српске деспотовине 1444–1459, још увек није утврђен. На постојање две цркве у Великом граду указао је С. М. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја 9–10 (1979) 403–424. Црква чији су темели откривени у југоисточном углу Великог града према димензијама никако не би могла бити црква Благовештења, Смедеревска митрополија. Њена основа упућује на придворну или неку другу, мању цркву, уп. Л. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 201–219.

података о њему може се закључити да је Мехмед-бег, убрзо након освајања, у варошкој чаршији изградио први смедеревски хамам с водоводом и 12 дућана, као и да је на обали Језаве, у близини моста, направио кланицу.⁷⁷

Осамдесетих година 15. века, кроз варош је прокопан још један водовод намењен за потребе новог хамама у тврђави. На трасама ова два водовода грађени су потом нови верски и јавни објекти, као и себиљи и чесме. Међу њима је био и трећи смедеревски хамам који је подигао Ферхад-паша док је као санџакбег боравио у Смедереву 1523–24. године. Пошто је због злоупотреба погубљен, нема података о његовом смедеревском вакуфу, па не знамо ни да ли се налазио у тврђави или вароши.⁷⁸

И археолози су у Смедереву и околини открили остатке два стара водоводна система. Водовод који је добијао воду из Петријевског потока био је изграђен још у античко доба. Његова траса коришћена је и у османском периоду, с тим што су изнад постојећих постављане и цеви ужег профила.⁷⁹ Од другог система који је добијао воду из Тириловачког потока остала је само цистерна, позната у народу као „Римски бунар“.⁸⁰ Постоји могућност да се топоним „Деспотов чукур“, поменут у попису из 1516. године, који се такође налазио јужно од вароши односио управо на ову каптажу. У том случају било би врло извесно да је поменути водовод коришћен и у време Деспотовине.⁸¹

⁷⁷ У другој и трећој деценији 16. века годишњи приход хамама износио је од 12.000 до 14.600 акчи, кланице од 2.100 до 2.600, а дућана 1.440 акчи. За Мехмед-бегов месцид у смедеревској тврђави издвајан је мањи део новца, док је највећи део био намењен његовом имарету у Конушу, касаби југоисточно од Пловдива (TD 1007, 413; TD 135, 123; *MAD 506*, 13).

⁷⁸ У попису 1528–30. само је наведен султанов приход од овог хамама у износу од 4.000 акчи (TD 978, 149).

⁷⁹ Водовод се пружао у дужини од три киломера од главе Петријевског потока, преко Јасенка и данашње улице кнеза Михаила, уп. Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво*, Београд 1995, 157; Ј. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980, 11, 56, сл. 50. Исти, *Смедеревска тврђава од 1813–1867 године*, Смедерево 1967, 44–45.

⁸⁰ Ф. Каниц, *Србија*, 145; Ј. Павловић, *Историја Смедерева*, 401; Исти, *Музеј и споменици културе Смедерева*, 56. Бунар се налази на Царини, удаљен око 1.000 метара од тврђаве. Грађен је од плочастог ломљеног камена, пречник му је 1,52 m, а некада је био дубок 32 m.

⁸¹ TD 1007, 415.

Чаршијски месцид и чаршијска махала

Најстарији исламски верски објекат у вароши био је месцид који је преобраћеник Охриђанин Синан саградио у чаршији. По чаршијском месциду и његовом задужбинару названа је и прва муслиманска варошка махала, која је формирана у околини. Месцид и вакуфски објекти су врло извесно страдали током опсаде 1476. године. Због тога се у каснијим изворима више не помиње Синанов, већ вакуф другог Охриђанина Махмуда, за кога се наводи да је поново изградио месцид у чаршији и обезбедио његово издржавање. И након обнове вароши, чаршијски месцид и махала и даље су називани по првом задужбинару Охриђанину Синану.⁸²

Према попису из 1516, годишњи приход вакуфа од 8 дућана и једног уцера⁸³ у вароши износио је свега 2.460 акчи, а трошкови 1.440.⁸⁴ Тада је у махали уписано 18 лица различитих занимања – касапин, кувар, бурекџија, алвација, казанџија, кројач, бојација, сапунџија, трговац, писар и ускуфџија.⁸⁵

До пописа 1521–23. издржавање чаршијског месцида преузео је син Охриђанина Махмуда, трговац Хоџа Насух, један од богатијих становника Смедерева.⁸⁶ Од кирије дућана у вароши тада је добијано 2.580, а од камате 3.000 акчи. То је омогућило скоро три и по пута веће расходе, који су трошени за дневнице имама и мујезина, читаче курана, мутевелију и текуће одржавање.⁸⁷ И 1536. године чаршијска махала носила је име Охриђанина Синана, али у другој половини века оно пада у заборав, па је и у званичним документима махала називана по Хоџа Насуху.⁸⁸

---

⁸² TD 1007, 14, 414; *MAD 506*, 4, 14. Охриђани су били бројни у Смедереву. Према попису посаде из 1488. године, међу 300 мустахфиза шест их је било родом из Охрида. *КК, Ahkâm defteri*, 4725, 2–11.

⁸³ Назив за одају изнад дућана која је најчешће служила као магацински, а ређе као стамбени простор.

⁸⁴ MD 1007, 415.

⁸⁵ TD 1007, 14. Они су правили плетене капе и подкапе и украшавали срмом бурке које су носили јаничари.

⁸⁶ TD 978, 158.

⁸⁷ TD 135, 1, 61.

⁸⁸ TD 187, 103; TD 517, 190.

Завија Али-паше

У подграђима запоседнутим од стране муслимана важну улогу имале су завије. У њима су боравили и окупљали се дервиши ради обављања верских обреда и подучавања. Завије су пружале конак путницима и припремале оброке за сиромашне. Због статуса слободног поседа и ослобађања од личних и земљишних пореза биле су важан фактор у колонизацији, а због еклектичке природе учења значајно су доприносиле исламизацији.

Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 15. века, у време обнове, у вароши је изграђена завија Али-паше, а потом и завија Омер-бега.⁸⁹ Да ли се радило о изградњи нових, или вероватније о обнављању разрушених завија није нам познато.

Хадим Али-паша Босанац био је један од најближих дворјана принца Бајазита II. После његовог ступања на престо 1481. године, преузима важне дужности ван сараја, а за смедеревског санџакбега највероватније је постављен 1483. године. Дужност великог везира обављао је од 1501. до 1503. и од 1506. до смрти 1511. године.⁹⁰

Због успешног обављања дворске службе, султан Мехмед II (1451–1481) доделио му је село Градиште⁹¹ које је увакуфљено за потребе његове завије у Смедереву.⁹² Пошто су у насељеним местима завије грађене у близини улаза, логично је да је Али-паша за локацију изабрао место код главне варошке капије. Због близине завије и присуства дериша, једна од две варошке капије, и то врло извесно поменута, у изворима је називана Дервишком капијом.⁹³

⁸⁹ С обзиром на то да је Омер-бегова завија најраније могла настати на самом крају владавине Мехмеда II и чињенице да је у списковима вакуфа из 1516, 1521–23. и 1530. године Али-пашина завија увек уписана на првом месту, велика је вероватноћа да је она била старија (TD 1007, 412; TD 135, 63; MAD 506, 13).

⁹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II cilt, İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman Ölümüne Kadar*, Ankara 1988, 182–183, 209, 219, 538–539; Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt – Tevarih III*, yalınlaştıran İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 239; Reşat Ekrem Koçu, *Ali Paşa, Hadım*, *İslam Ansiklopedisi I* (1978) 331–332. Али је био син Радошина, унук Вучине и праунук Остоје, рођен је у селу Дрозгометва западно од Сарајева. Као дечак одведен је у царски сарај, у коме је служио у одајама белих евнуха.

⁹¹ Липе је друго име Градишта, што је и данашњи назив овог села надомак ј-и. предграђа Смедерева.

⁹² ККА 425, 13/6.

⁹³ TD 978, 10.

Попут осталих завија и Али-пашина је била ограђена високим зидом. У самој завији поред дела намењеног за становање и вршење обреда дервиша налазио се гостински део за путнике и јавна кухиња с трпезаријом, за које је коришћен заједнички назив имарет. У дворишту, у близини улаза налазио се месцид и десетак дућана.

Према подацима из 1516. године приходи вакуфа Али-пашине завије потицали су од кирије дућана од 2.520 акчи, села Градиште 1.492, винограда 340 и камате 300, што је укупно 4.652 акче. Расходи за месцид, имама и намирнице износили 3.810 акчи.⁹⁴

До 1530. приходи вакуфа смањени су на 3.500, а расходи на 3.270 акчи.⁹⁵ У наредним деценијама, успешним вођењем вакуфа број становника, као и приходи села Градишта вишеструко су повећани. Почетком седамдесетих година, село је имало 50 кућа и приход од чак 17.635 акчи,⁹⁶ док је од кирије 12 дућана добијано још 2.160. Поред расхода завије, вакуфским новцем покривани и трошкови месцида ледара (*buzcu*) Ширмерда у тврђави.⁹⁷

Завија и школа Омер-бега

Другу завију у смедеревској вароши подигао је истакнути акинцијски заповедник, предводник акинција Турханија Омер-бег. Његов отац био је чувени Турхан-бег, а деда освајач Скопља Јигит-бег. Омер-бег је био смедеревски санџакбег од 1477. до 1479. године. Завију са школом подигао је у том периоду, или у неколико наредних година, јер се после састављања опоруке 1484. године више не помиње.⁹⁸ Као и остале акинције био је следбеник бекташија, па је завија припадала овом дервишком реду.

Нема података о локацији ове завије. Међутим, с обзиром на то да је Али-пашина завија била код главне градске капије, а Ахмед челебијина,

---

⁹⁴ TD 1007, 412–413. Према изводу из вакуфнаме два пута дневно припремана је пшенична чорба чији је основни састојак била ока и по пшенице (1.924,2 gr), а оброци су садржали и месо, пиринач и хлеб.

⁹⁵ Писар је погрешно сабрао приходе написавши да је збир 3.473 акче. Већина приходских ставки умањена је или изостала, а само је повећана кирија 11 дућана у завији (TD 978, 157; MAD 506, 13).

⁹⁶ *Isto*; TD 517, 289.

⁹⁷ ККА 425, 13.

⁹⁸ F. Babinger, *Turhan bey*, *İslâm Ansiklopedisi* 12 (1979) 104–106; I. H. Uzunçarşılı, *Hızır bey oğlu Sinan Paşa'nın vezir-i azamlığına dâir çok kıymetli bir vesika*, *Belleten*, Cilt XXVII, Sayı 105 (Ankara 1963) 37–44.

изграђена тридесетак година касније, код моста на Језави, може се претпоставити да се Омер-бегова завија налазила у близину трећег улаза у варош, у близини капије на дунавској страни.

Према подацима из 1516. године приходи његовог вакуфа потицали су само од кирије 17 дућана у вароши у износу од 2.700 акчи. У наредном периоду приход од кирије повећан је на 4.980 акчи, а расходи за завију и школу износили су 4.620 акчи.⁹⁹

Све до краја прве деценије 16. века, у вароши није било нових задужбина и нових муслиманска махала. То значи да је у првих пола века османске владавине у вароши изграђено само неколико верских и јавних здања, а муслиманску заједницу чинило је само двадесетак трговаца и занатлија с породицама и два дервишка братства, што је у односу на хришћанску популацију занемарљив број. Тек у другој деценији настају најважнија здања у вароши: имарет Ахмед-челебије са завијом и месцидом и џамија Хаџи Велија са школом имаретом и каравансарајем, око којих су формиране још две муслиманске махале.

Завија, имарет и махала мевлане Ахмед-челебије Ефдалзадеа

Трећу завију у вароши саградио је истакнути представник улеме, мевлана Ахмед челебија Ефдалзаде. Отац му је био мевлана Ефдалудин ефендија, а близак рођак мевлана Хамидудин ефендија Ефдалзаде, који је од 1496. године до смрти 1503. био шејхулислам. У Истанбулу, у близини Фатихове џамије, имао је вакуф угледне медресе, а помиње се и као оснивач једне од најстаријих истанбулских библиотека.¹⁰⁰

У смедеревској вароши поред завије саградио је и месцид и имарет, који је био средишња установа вакуфа, па је и махала формирана у околини названа „Имарет мевлане Ахмед челебије.“ Махала се наводи у попису из 1516. а два Ахмед челебијина вакуфа, први имарета и завије и други месцида, тек у оном из 1521–23. године, када се поменути задужбинар већ помиње као покојни.¹⁰¹ Може се претпоставити да изградња целог

⁹⁹ TD 1007, 414; TD 135, 123.

¹⁰⁰ *Istanbul Vakıflar Tahrîr Defteri 953 (1546) târihli*, Neşredenler, O. L. Barkan, E. H. Ayverdi, İstanbul 1970, v. 1037, s. 199; <http://kutuphane.diyaret.gov.tr/yazma2.htm> (приступљено 03. 03. 2013). Cahit Baltacı, *Hamîdüddin Efendi Efdalzâde*, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi XV (1997) 476–478.

¹⁰¹ TD 1007, 14; TD 135, 124.

комплекса није завршена до 1516. године и да су зато вакуфи формиран тек у наредних неколико година.

Приходе вакуфа имарета и завије обезбедио је сам задужбинар и они су износили 16.714 акчи, а расходи 13.000,¹⁰² што је неколико пута више од оновремених прихода и расхода две раније подигнуте завије. Новца очигледно није било довољно и за вакуф његовог месцида, јер га је, као и у случају месцида у чаршији, преузео богати трговац Хоца Насух, који је постао и његов управник – мутевелија.¹⁰³

У махали имарета Ахмед челебије 1516. године међу 45 муслиманских кућа било је 25 преобраћеничких (55,6%), што је знатно изнад оновременог просека у осталим муслиманским махалама у Смедереву (35,8%).¹⁰⁴ Крајем двадесетих година то је било још израженије. Од 22 уписана становника ове махале 18 су били преобраћеници.¹⁰⁵ Наведени подаци јасно указују на велики утицај који су завије и имарети имали у исламизацији.

Попис из 1572. године садржи податке о занимањима дела становника махале која омогућавају да се приближно одреди њен положај. Да се махала налазила на прометној саобраћајници сведочи мајстор за поправљање кола – арабација и један вођа каравана. Од шест касапа муслимана у вароши четворица су живела у поменутој махали, као и по један штавилац коже – табак и сапунџија, што упућује на околину кланице код моста на Језави из које су табаци и сапунџије добијали потребне сировине.¹⁰⁶ Завија се ипак није налазила у непосредној близини моста, јер се око њега ширио непријатан мирис из кланице и штавионице, већ нешто даље низ пут, дуж кога се највећим делом простирала и махала.

---

¹⁰² TD 135, 1, 124. Крајем двадесетих година вакуф Ахмед челебијине завије и имарета добијао је годишње 14.114 акчи, а главнина прихода потицала је од новца датог на камату 8.250, кирије 25 дућана 4.000 и мезре Дубока водица 1.520 акчи. Међу 31 ставком расхода чији је укупни збир износио 13.116 акчи највећи број односио се на намирнице и текуће одржавање, потом на плате запослених попут: мутевелије, куvara, двојице куварских помоћника, пекара, чистача и других, као и на разне закупе земљишта и надокнаде кадији и наибу за трошкове надзора вакуфских послова (TD 978, 151–152).

¹⁰³ Хоца Насух је готовину дату на камату сам узео, плаћајући неуобичајено високе камате, да би обезбедио планираних 8.000 акчи. На суму од 22.000 акчи камата је била 20%, а на износ од 13.000 чак 28%.

¹⁰⁴ TD 1007, 10–14.

¹⁰⁵ TD 978, 8–9.

¹⁰⁶ TD 517, 192–193. У дефтеру из 1536. уписано је пет касапа, од којих је један био инвалид (TD 187, 103).

Међу осталим занимањима и то: кројача, ципелара, халваџије и масера у јавним купатилима (*dellak*), пажњу привлачи ово последње. Њиме су се бавила два становника махале, што сведочи и о близини варошког хамама, који се вероватно налазио негде дуж дунавског пута, према најпрометнијем делу чаршије.

Цамија и махала Хаџи Велија

Цамија Хаџи Велија по свему судећи била је највећа грађевина не само у вароши, већ у целом Смедереву. На аустријском плану (слика: 1) у тврђави су уписана два објекта: црква-цамија и чифт-хамам, а у вароши један, који по положају и величини одговара само хаџи Велијевој цамији. Иако је прецизност старих планова увек упитна, поготово оних који су настали у ратним годинама, ипак је значајан показатељ то што је објекат у вароши приказан као три пута већи од цркве-цамије, а два пута већи од хамама.¹⁰⁷

Изградња цамије почела је непосредно пре пописа 1516. године. Махала „Хаџи Велија“ тада је била тек у зачетку и у њој су уписана само два преобраћеника.¹⁰⁸ До пописа 1521–23. цамија је завршена, а формиран је и њен вакуф, па је трећа муслиманска махала у вароши тада носила назив „Цамија хаџи Велија.“¹⁰⁹

Хаџи Вели о коме знамо само да је био веома богат одредио је велика средства за своју цамију, која су била неколико пута већа од оних намењених цамији султана Мехмеда у тврђави. Приход вакуфа састојао се од 16.500 акчи добијених од камате и кирије 14 дућана у вароши у износу од 5.000 акчи. Расходи од 13.970 акчи трошени су за имама, мујезина, читаче курана, писара и текуће одржавање, а разлика за грађевинске радове.¹¹⁰

До краја двадесетих година, Хаџи Вели је у близини цамије изградио каравансарај с 33 дућана. У комплексу цамије до тада је већ отворена и школа, као и јавна кухиња. Да би обезбедио потребна средства за бројне запослене, намирнице, разне потрепштине и закуп земљишта за дућане, Хаџи Вели је повећао суму новца коју је издавао на камату, а увакуфио је и неколико пољопривредних парцела и воденицу. Тако је годишњи приход вакуфа износио 26.350 акчи, док су расходи били 21.480 акчи.¹¹¹

¹⁰⁷ I. Zdravković, *Stari planovi*, 223.

¹⁰⁸ TD 1007, 14.

¹⁰⁹ TD 135, 1.

¹¹⁰ *Isto*, 124.

¹¹¹ TD 978, 150–151.

Евлија челебија међу три смедеревске џамије наводи и Хаџи Велијева, што значи да је она извесно опстала и у другој половини 17. века када је и уцртана на поменутом плану.¹¹²

Знатна средства уложена у вакуфе у другој деценији 16. века последица су привредног развоја Царства, али пре свега вишеструког повећања трговачког обрта у самом Смедереву.

Табела 3: Број кућа у муслиманским махалама у вароши¹¹³

Махала	1516.	1521/23.	1528/30.	1536.	1572.
Чаршијски месџид	18	9	9	9	7
Имарет мевлане Ахмед челебије	45	34	22	23	45
Часна џамија хаџи Велија	2	9	9	23	27
Месџид Синан-паше (Јусуфа из Голупца*)		33*	33	33	45
Месџид Сари ђеџаје				17	27
Месџид Хусејин челебије Скопљанца				9	36
Месџид Бали-бега					62
УКУПНО:	65	85	73	124	249

Месџид и махала Синан-паше

Убрзо по завршетку пописа објављеног 1516, у вароши је оформљена четврта муслиманска махала, названа по месџиду Јусуфа из Голупца, у којој је према дефтеру из 1521–23. године било 33 куће.¹¹⁴ Јусуф се не наводи у списковима вакуфа и ни у једном од наредних

¹¹² Евлија је у тврђави навео три џамије: султана Мехмеда, Ширмерда и Хаџи Велија, док у вароши каже да их је било четири, а потом наводи исте три џамије (*Seyahatnâme*, с. V, s. 1837–1838). Тачно је да је султанова џамија била у тврђави, Хаџи Велијева у вароши, док је Ширмердова богомоља била месџид који се налазио у тврђави. Само се поменуте две џамије наводе и у попису из 1741. године (ККА 423, 41).

¹¹³ TD 1007, 10–14; TD 135, 1; TD 978, 8–9; TD 187, 103–104; TD 517, 190–195.

¹¹⁴ TD 135, 1.

пописа. У дефтеру из 1528–30. ова махала, носила је назив месцид Синан-паше, а под тим именом заведена је у свим пописима који су уследили, па и у оном из 1741. године.¹¹⁵ Пошто се ради о истој махали, па чак и о поновљеном броју кућа, могуће је да је писар погрешно, а уколико није, то би значило да је Синан-пашин вакуф преузео бригу о Јусуфовом месциду убрзо по завршетку градње и да је то довело до промене назива месцида и махале.

Највероватније се ради о Хадим Синан-паши Боровнићу, потомку чувене средњовековне породице из Босне. Након што је покупљен данком у крви обучаван је у сарају сутана Бајазита II (1481–1512). По изласку из двора 1504. постао је санџакбег Херцеговине, а 1506. преузео је Смедеревски санџак. На тој дужности помиње се у наредних шест година. За великог везира постављен је 1516, а већ наредне године погинуо је приликом освајања Каира.¹¹⁶ Синан-паша као евнух није имао потомке, па је послове вођења његових вакуфа вероватно преузео неко од блиских рођака.

Почетком седамдесетих година 16. века, од 45 становника Синан-пашине махале чак 32 били су табаци. То показује да је ова махала била у близини штавионице на Језави и да је у то време посао с кожама била једна од главних привредних активности у граду.¹¹⁷

Завија и имарет Бали-бега Јахјапашића

За Смедерево се везује још једна завија коју је неколико година пре смрти 1527. почео да гради чувени крајишки заповедник Бали-бег Јахјапашић.¹¹⁸ Детаљни подаци о њој наводе се само у списку вакуфа у дефтеру из 1528–30.¹¹⁹ Бали-бег је вакуфу своје завије наменио приходе из

¹¹⁵ TD 187, 103–104; TD 517, 194–195; ККА 423, 41.

¹¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* II, 541–543; Т. Н. *Sinan Paşa, Yüsf Hadım*, *İslam Ansiklopedisi* X (1966) 661–666; Turan, Şerafettin, *Hadım Sinan Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 15 (1997) 7–8. Н. Šabanović, *Beogradski pašaluk*, *Enciklopedija Jugoslavije* I, Zagreb 1955, 472, 473; О. Зиројевић, *Војно уређење*, 262.

¹¹⁷ TD 517, 194–195.

¹¹⁸ О Бали-бегу и његовој завији види опирније: Д. Бојанић, *Пожаревац у XVI веку и Бали-бег Јахјапашић*, *Историјски часопис* 32 (1985) 49–77.

¹¹⁹ У сажетом попису датираном у 1580. годину, подаци о приходима смедеревске задужбине Бали-бега су сумарни и у њима се помињу само имарет и месцид, али не и завија (ККА 425, 14).

Пожаревца, бројних мезри и воденица на Млави у укупном износу од чак 40.000 акчи. За намирнице и текуће одржавање завије, месцида и имарета трошено је 18.644 акче, а на плате запослених 14.400, што је укупно 33.044 акче.¹²⁰

У поменутом списку вакуфа за Бали-бегову завију се наводи да се налази у вароши. Намеће се питање зашто се поред тако изузетно богатог вакуфског комплекса с 12–13 стално запослених службеника није формирала махала, поготово када се ради о периоду након Мохачке битке 1526. године.¹²¹

Постоји могућности да је писар појам варош посматрао шире, као градски атар, а не као простор омеђен варошким бедемом, или да је можда део вакуфских објеката био у вароши, а део ван ње. До могућег решења може се доћи правилним тумачењем описа Евлије челебије. Он међу објектима у тврђави наводи три завије и потом посебно по чувењу истиче завију Бали-бега, за коју каже да је на удаљености од једног сата.¹²² Х. Шабановића је преводећи Евлијин путопис био заваран његовим погрешним навођењем завија у тврђави, па му се податак о удаљености очигледно учинио бесмисленим и закључио је да се Бали-бегова завија налазила у близини иначе непостојеће „сат-куле“.¹²³ При том није обратио пажњу да Евлија помиње гробље на западној страни шехера на узвишењу које доминира околином и одатле на још пола сата у правцу запада на уздигнутој заравни изнад Дунава гроб Бали-бега.¹²⁴ Пошто се поменуто гробље налазило на пола пута, постаје јасно да су и завија и турбе били удаљени на један сат од тврђаве, што би значило да су се налазили на истом месту. Тиме би било решено и питање због чега је Бали-бег изабрао да буде сахрањен баш на том месту.¹²⁵

---

¹²⁰ TD 978, 151–156.

¹²¹ У попису из 1536. године налазимо тројицу уписаних службеника вакуфа Бали-бега и то: писара и послужитеља у две тврђавске махале и муџина у варошкој махали џамије Хаџи Велија (TD 187, 101–104).

¹²² *Seyahatnâme*, с. V, s. 1838.

¹²³ *Putopis*, 313.

¹²⁴ *Seyahatnâme*, с. V, s. 1838; *Putopis*, 314.

¹²⁵ Турбе Бали-бега било је ходочасничко место муслимана све до коначног турског напуштања Смедерева. Каниц помиње да је чувар турбета показивао султанов ферман по коме је за његово одржавање био одређен десетак од села Удовице и Сеона. Остаци турбета опстали су све до проширивања железаре 20–их година 20. века (Ф. Каниц, *Србија I*, 136, 154; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 203–204, 299, сл. 157).

Махале Месцида Сари Ђехаје и Месцида Хусејина челебије Скопљанца

Ове две махале настале су у истом периоду, у првој половини тридесетих година 16. века. О Сари Ђехаји и Хусејин челебији Скопљанцу не знамо ништа као ни о структури њихових вакуфа. Сем тога, ни занимања становника не указују на положај ових махала у вароши. Због присуства занатлија може се само претпоставити да су биле у стамбено трговачком делу, као и да су се због распореда раније формираних махала вероватно налазиле у северном делу вароши.

Махала Месцида Бали-бега

Османским освајањима у јужној Угарској стратешки значај Смедерева опада, па око 30 година у вароши нису формиране нове махале. Тек у попису из 1572. године јавља се нова, седма махала и то месцида чији је ктитор био још један смедеревски санџакбег, који се такође звао Бали-бег.¹²⁶ Он је 17. 07. 1559. постављен за санџакбега Смедерева и на тој дужности остао је најмање годину дана.¹²⁷ До пописа 1572. око његовог месцида већ је формирана највећа варошка махала са 62 куће.¹²⁸ С обзиром на распоред осталих махала и чињеницу да у њој није било занатлија, вероватно се налазила западније од махале Хаџи Велијеве џамије на страни према Дунаву. На том месту Ускудари је 1690. године пребројао више од 50 раскошних и богато украшених кућа, грађених у оријенталном стилу с лепо уређеним окућницама, које су припадале најбогатијим становницима Смедерева.¹²⁹

---

¹²⁶ TD 517, 191.

¹²⁷ На истој дужности био је и 26. 05. 1560. (*3 Numaralı Mühimme defteri (966-968 / 1558-1560) <Özet ve Transkripsiyon>* Ankara 1993, h. 123, h. 1182.

¹²⁸ TD 517, 191.

¹²⁹ Према Ускударију многи од власника ових кућа пратили су ордију да би по освајању града поново запосели своју имовину (*Üsküdari*, I, 653, T. Katić, *Tursko osvajanje*, 86, 120).

* * *

На основу наведеног може се закључити да је до средине тридесетих година 16. века, умногоме заокружена урбана структура муслиманског дела вароши. Као што смо то већ истакли, у првих пола века османске власти, изграђене су само две завије, хамам, школа и неопходни комунални и јавни објекти, а формирана је и једна, чаршијска махала с месцидом. У наредне две и по деценије, до краја наведеног периода, богати задужбинари били су неупоредиво активнији, изградивши највећу смедеревску цамију, шест месцида,¹³⁰ два имарета, завију, школу и каравансарај, а основано је још пет махала. На изградњу новог месцида и на формирање седме махале чекало се дуже од четврт века, што је јасан показатељ стагнације и опадања Смедерева.

Пошто су се махале Чаршија, цамија Хаџи Велија, имарет Ахмед челебије и месцид Синан-паше налазиле у северном делу вароши, а хришћанске јужније, на њеним ободима, врло је вероватно да су се и остале муслиманске махале простирале дуж дунавског пута, који је уз гласију водио од Језаве до Дунава.

Било би погрешно да се закључи да су хришћанске и муслиманске махале биле физички одвојене. У појединим деловима вароши, поготово оном према Језави, оне су биле нужно измешане, а томе је допринео процес исламизације. Наиме, преобраћеници нису одлазили у муслиманске махале, већ су остајали у својим домовима, стварајући тако верски мешовите делове вароши.

Формирањем махала у северном делу вароши, муслимани не само да су обезбедили сигурну залеђину и могућност повлачења у тврђаву у случају напада, већ су и заузели део вароши који је био најпогоднији за трговину и занатство. Да је безбедност била важан фактор потврђује и чињеница да око две завије изграђене поред варошких капија нису формиране муслиманске махале.

Захваљујући закључцима до којих смо дошли много јаснији постаје и Евлијин опис уласка у варошку чаршију из правца тврђаве. Наиме он наводи да међупростор између тврђаве и вароши – гласија почиње од јендека испред тврђаве, а да на другој страни према вароши постоји још један канал који се пуни водом из Дунава. Преко овог канала било је шест дрвених мостова којима се прелазило у чаршијски део

---

¹³⁰ У овом периоду, поред наведених пет, изграђен је и месцид неког Алија Карагоза, с незнатним вакуфским средствима и без припадајуће махале (TD 135, 1, 124), па се стога овом мошејом нисмо подробније бавили.

вароши.¹³¹ Неуобичајено велики број мостова омогућавао је становницима муслиманских махала да се у случају опасности што лакше домогну тврђаве. У последњим деценијама 16. и током 17. века када је Османско царство било на врхунцу, гласија је све мање имала војну, а све више транспортну улогу, па су и поменути мостови све више коришћени за опскрбу и трговачке сврхе. То је посебно дошло до изражаја током 17. века када је све већи трговачки промет оствариван у дунавском пристаништу испред барјак куле.¹³²

Привреда

Као што се из до сада наведеног може видети смедеревска варош била је мултиконфесионална средина. Свака од конфесија у зависности од бројности заузела је одређени део вароши у коме је живела у складу с обичајима своје вере. Чаршија је била место њиховог сусретања и пословања, али нам њена величина и економска снага нису познати. Ако се изузму хришћани уписани у војничке џемате, за велику већину варошког становништва се не зна којим послом су се бавили. Да би се барем донекле одговорило на ова питања неопходно је приближно утврдити број дућана у вароши, што је за 1516. годину могуће с великом тачношћу. Наиме земљиште у вароши било је државно, па су власници дућана плаћали месечну надокнаду од пет акчи за његово коришћење, изузев у случају када су поједини вакуфи били ослобођени те обавезе. Тако је поменуте године месечни приход за 208 дућана у вароши износио 1.040 акчи, односно 12.480 акчи годишње. Овом броју требало би додати и вакуфске дућане у вароши ослобођене плаћања и то: 14 дућана вакуфа Али-паше, 12 Мехмед-бега Минетоглуа, 9 ледара Ширмерда, 5 Хоца Балија и 1 дућан вакуфа диздара Мустафе. Поред наведених 249 дућана, у вароши је био још 21 затворен дућан без корисника, што је укупно 270 дућана.¹³³ У наредном периоду број им се још повећава, а само у новом вакуфу Хаџи Велија уз каравансарај су изграђена 33 дућана.¹³⁴

¹³¹ *Seyahatnâme*, с. V, s. 1838. Упореди: *Putopis*, 313.

¹³² Ово пристаниште приказано је на аустријском плану насталом крајем 17. или почетком 18. века, као и на цртежу Феликса Каница из 1859. године (I. Zdravković, *Stari planovi*, 223; Ф. Каниц, *Србија*, 142).

¹³³ TD 1007, 37–38, 412–416.

¹³⁴ TD 978, 150. Према Евлији челебији, 1660. године у смедеревској вароши било је око 3.000 кућа и 300 дућана (*Seyahatnâme*, с. V, s. 1838; Evlija Čelebi, *Putopis*, 313–314).

Попут осталих оријенталних чаршија и плацеви дућана у Смедереву били су мали и збијени дуж чаршијских сокака. Међу приходским ставкама вакуфа једног од месцида у тврђави наведене су и димензије плаца дућана у вароши, чија је површина била свега 8 x 5 грађевинских аршина (75,7738 cm), односно 606 cm x 379 cm.¹³⁵ Иако су дућани били невелики у неким од њих налазила се роба велике вредности. Тако је, на пример, у дућану једног дубровачког трговца, који је умро 1519. године пописано разних тканина, долама од карисеја, хаљина од дубровачког сукна и разне друге робе у укупној вредности од чак 32.715 акчи.¹³⁶ Бројност дућана у вароши од којих се велика већина налазила у чаршији указује на то да су њени становници већином били трговци и занатлије.

И у самој тврђави постојали су дућани. За разлику од вароши, држава је у тврђави била власник дућана и учера изнад њих, који су најчешће коришћени као магацински простор и посебно су издавани у закуп. Део прихода од накнаде за земљиште дућана у вароши и кирије дућана и учера у тврђави коришћен је за покривање расхода цамије султана Мехмеда у тврђави и градског војног оркестра – мехтерхане.¹³⁷

На простору између Језаве и источних варошких палисада налазио се велики простор с низом важних привредних објеката. Као што је то већ речено, одмах после османског освајања у близини моста на Језави изграђена је кланица. По свему судећи, клање стоке и обрада меса су ту вршени вековима, па и после турског напуштања града, јер је и Феликс Каниц крајем 19. века затекао кланицу на истом месту.¹³⁸

У османским градовима уз кланице на обалама река грађене су и штавионице коже. Тако су у најближем окружењу добијане сировине и вода која им је била неопходна у процесу производње. Још је важније да су поменуте зграде биле на изолованом месту, због разних врста органског отпада и смрада који се ширио из њих. Као илустративан пример о непријатном окружењу довољно је напоменути да је за табачење коришћен свеж псећи измет, па су уз велике табакхане гајене на стотине, а уз оне највеће на хиљаде паса.¹³⁹

У првом периоду османске власти у табакхани су углавном обрађиване коже из локалне кланице. Од средине 16. века, због велике потражње

---

¹³⁵ TD 1007, 415.

¹³⁶ Т. Поповић, *Дубровачка колонија*, 146.

¹³⁷ TD 1007, 37–38.

¹³⁸ Ф. Каниц, *Србија I*, 144.

¹³⁹ Т. Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, Istanbul 2004, 317–319.

за кожама у западној Европи, на обраду стижу каравани са живом стоком и неуштављеним кожама из удаљених крајева. С бројним мајсторима, калфама и шегртима, као и занатлијама које су се бавиле бојењем и прављењем производа од коже Смедерево је спадало у развијене кожарске центре.

У воскари (*sem 'hâne*) у великим лонцима прављен је восак, који је потом изливан у калупе и на тај начин су добијани воштани одливци. У широкој употреби био је восак добијан од животињског лоја, док су знатно мање количине прављене од скупљег пчелињег воска који је коришћен за осветљавање цамија, сараја и богатих конака. На сваки произведени комад воска ударан је жиг, да би се спречила илегална продаја која је строго, кажњавана. Годишњи приход воскаре 1516. и 1521–23. износио је 15.000 акчи.¹⁴⁰ У наредном периоду најчешће је издаван у закуп с приходом воскаре крушевачког санцака, па се не може тачно утврдити.¹⁴¹

Узводно је била сточна, рибља, а врло извесно и зелена пијаца. С обзиром на то да се у 19. веку ту трговало коњима велика је вероватноћа да се и у 15. и 16. веку на обали Језаве налазио и Ат пазар.¹⁴²

На другој страни вароши, на обали Дунава налазиле су се Смедеревске воденице, тачније биле су привезане за њу, пошто се радило о сплавовима. Свака је имала два сплава између којих је било постављено воденично коло. Воденице су могле да имају један или више жрвњева за млевење жита, а годишња такса није плаћана по пловилу већ по жрвњу, којих је 1560. било 11, а 1572. године 13.¹⁴³

На дунавској страни вршен је и истовар баржи с великим количинама ердељске соли и обављан промет на смедеревској скели, где је вршено и царињење робе. Пошто су се цистерне за складиштење соли налазиле у тврђави, а у њој били смештени и чиновници задужени за надзор и наплату дажбина на скели, овом приликом нећемо писати о њима.

Делатност која је становницима вароши доносила највећу добит и по којој се Смедерево прочуло широм европског дела Османског царства било је виноградарство. Почетком 16. века приходи од узгајања винове лозе једва да су евидентирани и то само кроз приходе неколико полу пропалих винограда у поседу завија. Пошто су бекташије биле

---

¹⁴⁰ TD 1007, 38; TD 135, 4.

¹⁴¹ Тако је, на пример, 1530. укупан приход од закупа ових воскара био 25.000 акчи (*MAD 506*, 5).

¹⁴² Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 182.

¹⁴³ У време првог пописа годишња такса за један воденични камен износила је уобичајених 30 акчи, док је у другом била удвостручена (TD 316, 166; TD 517, 198).

познати виноградарски разлоге не би требало тражити у занемаривању виноградарских послова, већ у пустошењима током угарских упада.¹⁴⁴

Тек отклањањем ове опасности почиње масовно гајење винове лозе и поред обнове старих винограда стварају се и бројни нови засади.¹⁴⁵ До 1560. године приходи од опорезовања шире и монополије износили су 70.000 акчи, а 1572. од шире и монополије и шире манастира Успења чак 95.100 акчи.¹⁴⁶

Муслимани су за своје винограде плаћали таксу од 4 акче по дунуму (око 10 ари) винограда. На основу ње се може израчунати да су, не рачунајући неопорезоване винограде завија, 1528–30. године муслимани поседовали 40 хектара винограда, 1536. – 42,5, 1560. – 80, а 1572. – 100 хектара.¹⁴⁷ Ханс Дерншвам 1555. године хвали квалитет смедеревског вина и истиче да су за 3½ акче могли да напуне крчаг вина, док им је за то у Амасији, града на северу Анадолије, требало 30 и 35 акчи.¹⁴⁸

О значајном трговачком обрту у Смедереву сведочи и износ тржне таксе од 30.666 акчи. Он је у пописима 1560. и 1572. исти, а разлог је паушално утврђена сума приликом склапања вишегодишњих закупа, која очигледно није мењана дуже времена.¹⁴⁹

---

¹⁴⁴ Уништавање винограда, воћњака и летине био је опробани вид притиска на браниоце, уобичајен за све војске. Према сведочењу Дурсун-бега и османска војска је приликом неуспеле опсаде Смедерева 1458. године учинила исто. После одбијања првог позива на предају опустошен је део винограда, воћњака и обрадивих поља, а после одбијања другог и они преостали. Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, 95–97; Г. Елезовић, *Турски извори*, 104–105; А. Крстић, *Пад Србије*, 311–312.

¹⁴⁵ Становници Смедерева имали су винограде и ван градског агара. Тако су, на пример, још 1516. у селу Доње Петријево били уписани њихови виногради, чији је ушур на ширу износио 2.774 акче (TD 1007, 99).

¹⁴⁶ TD 316, 166; TD 517, 197–198. Велики приходи од виноградарства изазвали су похлепу смедеревског санџакбега и кадије Смедерева. Они су чинили бројне злоупотребе, а становнике смедеревске вароши посебно су погађале оне везане за двоструко опорезовање шире. У пријави која је у 1579. поднета Порти набројана су њихова безакоња почињена у Смедереву и околини, а истакнут је и немаран однос према државној имовини. Као пример је наведена свадба смедеревског кадије, на којој је санџакбег наредио да се чини шенлук и пуца из 30 топова и том приликом су уништена два топа. Порта је једном од царских чауша наредила да оде у Смедерево и истражи све наводе из пријаве. Уколико би утврдио да су основани требало је да обештети оштећене и да пошаље извештај, да би се донела одлука о судбини оптужених. MD, 40, s. 106.

¹⁴⁷ TD 187, 104; TD 316, 166; TD 517, 197–198.

¹⁴⁸ М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553–55 г.*, Браство 21 (1927) 99.

¹⁴⁹ TD 316, 166; TD 517, 197–198.

Дуги рат (1593–1606) утицао је на стагнацију и опадање привредних активности у граду. Послератни период није донео очекивани опоравак, јер је Смедерево све више маргинализовано у односу на Београд. Непознати француски путописац 1621. године саопштава да је Смедерево готово замрло, а да је Београд заузео његово место.¹⁵⁰

---

¹⁵⁰ Ј. Павловић, *Историја Смедерева*, 179.

Srđan Katić, Bojan Popović

**THE VAROŞ OF SMEDEREVO
FROM 1459 TILL THE END OF THE 16TH CENTURY**

Summary

Smederevo was the most important military stronghold in the European part of the Ottoman Empire since the Ottoman conquest in 1459 till the 1520s and it kept its military and economic importance during next couple of decades. Smederevo was manned by 1,700 soldiers in the second half of the 15th century and in the first half of the 16th century, while the number of civilians was four times less. Two thirds of the crew were Muslims and one third were Christians. Only after the conquest of Banat in 1552 and Gyula in 1566, the crew was significantly reduced, so the census from 1572 showed 457 soldiers, of which 113 were Christians.

During the first fifty years of Ottoman rule, besides the Muslim soldiers, the fortress was home to the majority of the Muslim civilians. Obviously they did not feel safe enough outside the fortress, because there were eight *mahalles* within and only one Muslim *mahalle* outside its limits. The Muslim civilians have populated the *varoş* only by the end of the second decade of the 16th century.

Christian soldiers and civilians lived in the *varoş*. They were overwhelming majority compared to the Muslims until the middle of the 16th century. The number of Christians was rapidly declining during next couple of decades. Main reasons were mass lay-offs and military transfers within Smederevo garrison, migration to Banat and islamisation. Decline of the number of Christians also was caused by the Long War (1593-1606), after which the *varoş* had six times less Christians than a century earlier.

Smederevo Christians where Serbs by an overwhelming majority. Separate records were kept on the Ragusians and inhabitants with the “vlach” status until the 1530s and Jews from the second half of the century.

The *varoş* of Smederevo was surrounded by an earth wall with palisades and a trench filled with water which starched between the rivers of Jezava and Danube. The main *varoş* gate was on the south, on the road which led from the fortress to the *varoş* and on towards the Constantinople road, while the other gate was on the west side near Danube. On the east side, the entrance was on the bridge over the river of Jezava.

There were several churches and one synagogue in the *varoş* and on the knoll outside the *varoş*, there was a monastery. Smederevo was a centre of the Orthodox Metropolis and the Catholic Diocese.

Within the first fifty years of Ottoman rule only following was constructed in the *varoş*: two *mescids*, two *zaviyes*, a school, a *hammam* and some public buildings.

The benefactors were much more active in the following two and a half decades, as they constructed the biggest Smederevo mosque, seven *mescids*, two *zaviyes*, a *hammam*, a school and caravanserai, while five more Muslim *mahalles* were formed in the *varoş* and in its immediate vicinity. During that period, an urban structure of the Muslim part of the *varoş* had been completed.

Construction of one more *mescid* and formation of the seventh *mahalle* took another two and a half decades to happen which is a clear indicator of Smederevo stagnation and decline.

Majority of the above mentioned Muslim objects and *mahalles* were in the northern part of the *varoş*, closer to the fortress, encompassing the space between the rivers Jezava and Danube; only two *zaviyes* were constructed in the southern part near the entrance to the *varoş*. Christian *mahalles* were situated in the southern part of the *varoş*, along the wall. This division is informal, since some Muslim and Christian *mahalles* were mixed, especially in the part of the *varoş* towards the Jezava River. Islamisation was one of the main reasons for that. Major part of converts among Muslim civilians (around 40%) was registered in the first decades of the 16th century.

The number of shops in the *varoş* varied from 200-350, while there were some 50 within the fortress. At the banks of the Jezava River, near the bridge, there was a slaughterhouse and tanneries, while upstream there was a chandlery, cattle market, fish market and a green market, as well as the horse market (*At pazari*). On the Danube banks there were mills and a dock with a customs office. Besides trade and crafts, the inhabitants of Smederevo were largely engaged in viticulture and fishing.

Second half of the 16th century is marked by declining of Smederevo and its marginalisation in comparison to Belgrade. This was particularly noticeable during the Long War (1593-1606) and once it was finished, the former capital of the Serbian Despotate and center of the Ottoman province, became village-town (*kasaba*) without any military or economic importance.

Key words: Smederevo, *varoş*, *çarşı*, *mahalle*, *zaviye*, *mescid*, mosque, *vakf*

Чланак примљен: 29. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

